

Ա. Խ. ԹՈՐԱՄԱՆՅԱՆ

(Ճարտարապետության դոկտոր)

**ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՎԱՂՄԻՋՆԱԴԱՐՅԱՆ ԺԱՐՏԱՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ
ՄԵՋ ՇՐՋԱՆԱԿՈՒՄ ՆԵՐԳԾԱԾ ԽԱՂԻ ՄՈՏԻՎԻ ՄԱՍԻՆ**

Խաչի տեղը, դերն ու նշանակությունը Հայաստանի վաղմիջնադարյան ճարտարապետության մեջ լիովին հասկանալի են: Հայ ճարտարապետության զարգացման այդ ժամանակաշրջանում դժվար է պատկերացնել մի եկեղեցի, որի վրա բացակայեր այդ խորհրդանշանը: Խաչի նկատմամբ երկյուղած վերաբերմունքը, ըստ երևույթին, ծնունդ է տվել նրա տեղադրման վայրի դավանաբանական մտնեցմանը և գեղարվեստական զարմանալի ճոխ ու բազմազան մեկնաբանությունը՝ տվյալ դեպքում առանց փոփոխության պահպանելով կանոնական ձևը: Բազմաթիվ դեպքերում խաչի կոմպոզիցիայի գեղագիտական հիմքը ենթարկվել է խորհրդանշական սկզբունքին:

Մենք ենթադրում ենք, որ այդ խորհրդանշանի տեղադրման, տարբեր խորհրդանշական-զարդարական բնորոշ հատկանիշներով ուղեկցման, գծանկարի և մյուս վաղքրիստոնեական երկրների հուշարձաններում եղած պատկերման հետ նրա ունեցած կապերի ուսումնասիրությունը կբացահայտի բազմաթիվ բնորոշ հատկանիշներ հուշարձանների կառուցման ժամանակի և վայրի ճշտման համար:

Ուշադրություն է հրավիրում և այն, որ շրջանի մեջ ներգծած խաչը պատկերված

է եկեղեցիների ինչպես ներքին, այնպես էլ արտաքին մասերում՝ առանձին կամ էլ կոմպոզիցիայի մեջ (թռչուններով, տերեվաքանդակներով, խաղողի վագով, եղնիկներով և այլն), բնականաբար, գրավելով այնտեղ գերիշխող տեղ ոչ միայն երկրաչափական իմաստով, այլ նաև չափերով: Այն կարելի է տեսնել հիմնականում արևմտյան (Փարպի, Լեռնակերտ, Երերույք, Քասախ) և արևելյան (Քասախ) մուտքերի բարավորների, ինչպես նաև Լեռնակերտի և այլ եկեղեցիների արևմտյան ճակատի զույգ լուսամուտների բարավորների վրա: Ուշագրավ է, որ այն կարելի է տեսնել արևելյան ճակատի ճակտոնապատի տակ, ճակատի սուվորական որմնաքարի վրա (Հոփսիսիմե): Այն երևում է նաև, ըստ երևույթին Զովունի եկեղեցու, շքամուտքի տերևաքանդակված խոյակի վրա: Այն պատկերված է նույնիսկ Աղոուքի հուշարձանի պատվանդանի վրա: Եկեղեցու ներսում շրջանակի մեջ ներգծած խաչը կա խորանի աբսիդի ելունի վրա (Երերույք, Փարպի և այլն) և հենասյունների խոյակների բոլոր կողմերին (Քասախ), Զվարթնոցի, Պողոսի և ուրիշ եկեղեցիների խոյակների որմնապարույկների միջև: Ուշագրավ է, որ ինչպես ներսում, այնպես էլ դրսում խաչը փորված է քարի մեջ կամ

ներկված մուգ վարդագույն (Աշտարակ, Քասախ)²:

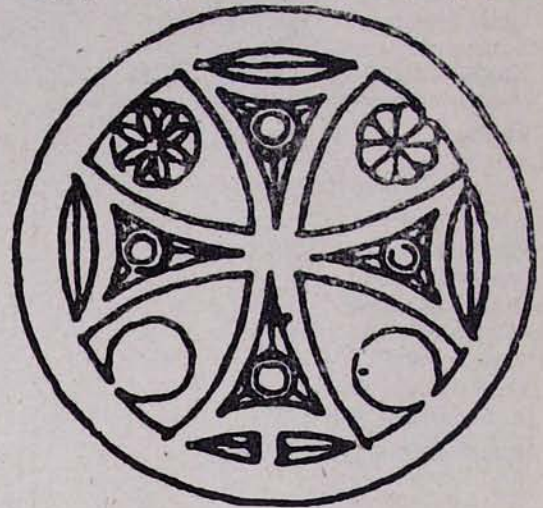
Նման պատկեր է նկատվում նաև քրիստոնյա Արևելքի մյուս երկրներում³:

Տարօրինակ է թվում շրջանի մեջ ներգրծած խաչի առկայությունը Աղցի դամբարանի մուտքի վրա, դեպի խաչը երկու կողմերից գնացող եղևիկներով: Տարօրինակությունը կապանում է նրանում, որ այդպիսի կոմպոզիցիան սակա է ոչ թե պաշտամունքային կառույցում, այլ հուշակառույցում: Դա, մեր տեսակետով, ունի բացառիկ կարևոր նշանակություն: Հնարավոր է, որ այն սկզբում եղել է եկեղեցի, իսկ հետագայում դարձել դամբարան (Դ դ.): Արտասովոր է նաև այն, որ կամարադեղի սալիկի (ըստ երևույթին բարավորի մեծ սալիկի կտորտանքի) վրա նույնպես պատկերված է շրջանի մեջ ներգրծած խաչ՝ թռչուններով, խաղողի ողկույզով և վարդյակներով:

Խորհրդանշանի առկայությունը նշված տեղում հատուկ չէ հուշակառույցներին, այլ, ինչպես տեսանք, սովորական է պաշտամունքային շինությունների համար: Ըստ երևույթին այդ կամարադեղի բարավորի սալիկը բերված է եղել այստեղ ուրիշ կառույցից, ակնհայտորեն հյուսիսային կողմում գտնվող բազիլիկից: Սալիկի բաղկացուցիչ մասերը հիմք են տալիս մեզ կարծելու, որ այն Դ դարի վերջի—Ե դարի սկզբի ստեղծագործություն է:

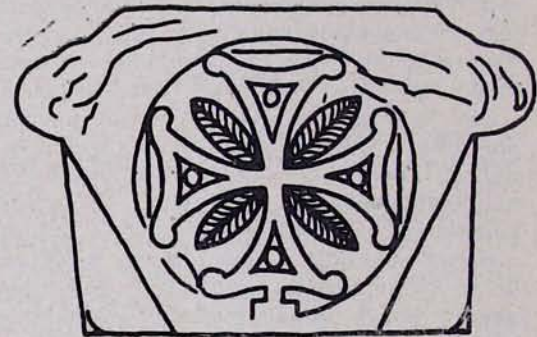
Անկախ իրենց գտնված վայրից, Հայաստանի վաղ շրջանի հուշարձաններում շրջանի մեջ ներգրծած խաչի բազմաթիվ օրինակները մեզ թույլ են տալիս համոզվելու, որ նրանք զարդարվում էին բոլոր ոճարավոր խորհրդանշական և գեղարվեստական զարդերով: Այսպես, խաչերի լայնացող թևերի ծայրերը ավարտվում էին ուլունքներով (Երեբունյե⁴, Կոշ⁵, Անգեղակոթ⁶): Բացի այդ, ուլունքները տեղադրված են նաև իրենց լայնացող թևերի, շրջանում (Երեբունյե⁶, Քասախ, Դվին⁹, Ավան¹⁰, Կոշ, Արջահովիտ¹¹ և այլն)¹²: Մի փոքր ավելի լայն է ներկայացված զարդանախշերի հաջորդաշարքը, որն օգտագործվել է խաչի թևերի միջև ընկած տարածությունները լցնելու համար, այստեղ հիմնականներն են թռչունները (Աղց), օղակները (Երեբունյե¹³, վարդյակները (Արջահովիտ¹⁴) (նկ. 1): Աղցում խաչի հորիզոնական թևերի վրա պատկերված են թռչուններ, իսկ նրանց տակ՝ վարդյակներ: Այստեղ կարելի է տեսնել նաև նշտարիկներ, խաչի կենտրոնից ելնող խաղողի ողկույզներ (Քասախ), տերև-նշտարիկներ

(Երեբունյե) (նկ. 2), կամ էլ եղևնան տերևներ (Մանկանոց¹): Ծիծեռնավանքում խաչի թևերի միջև եղած տարածությունը զբաղեցնում է կակաչանև նկարը, որը շատավրանև տարածվում է խաչի կենտ-

Նկար 1

րոնից¹⁵: Զարդամոտիվների նշանակալից գանազանությամբ է աչքի ընկնում շրջանակը, որի մեջ ներգրծած է խաչը: Այսպես, հանդիպում են սովորական համակենտրոն շրջանակներ նեղ կամ լայն եզրագծերով

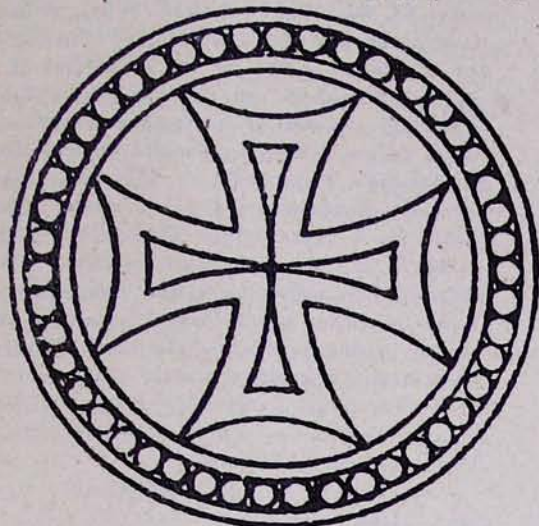

Նկար 2

(Օձունի հուշապույն), երկշերտ շրջանակներ, որոնց միջև եղած տարածությունը զբաղեցնում են ուլունքները¹⁹ (նկ. 3), զարդաքուրդերը (Մաստարա և այլն²⁰), կենագծերը (Գողպ²¹, Գառնահովիտ և այլն)²²: Տերևաքանդակով է կատարված Դվինի խաչի շրջանակը²³: Գոյալանման զարդանախշ է օգտագործված Մաստարայի շրջանակներում, իսկ նշտարանև՝ Քասախում և Զվարթնոցում²⁴:

Մեր տրամադրության տակ եղած նյու-

թը հնարավորություն է տալիս բազմակողմանիորեն վերլուծել խաչերի տեսակները, կառուցման ձևը և այն ամենը, ինչ որ մեզ հնարավորություն կտա պարզորոշ ներկայացնել զարգացման ուղիները, յուրահատ-

Նկար 3

կությունները, և Հայաստանի վաղմիջնադարյան հուշարձանների այդ խորհրդանշական-գարդանախաչական նշանակություն ունեցող մոտիվի կատարման ժամանակը:

Ամենից առաջ ուշադրություն է գրավում հավասարաձայր թևերով ամենատարատեսակ խաչերի առկայությունը. սեպան (հարթ՝ Աղցում, տաշտակաձև՝ Էջմիածնում): Նույնը՝ լայնացող ծայրերով (տաշտակաձև շերտավոր եզրերով՝ Գողպ)²⁵, ինչպես նաև շեղագիծ՝ միմյանց ուղղահայաց շրջանների միահյուսումից առաջացած (Զվարթնոց և բազմաթիվ այլ): Այսուհանդերձ, եթե Աղցի և Էջմիածնի օրինակներում խաչաթևերի ծայրերը վերջանում էին ուղիղ, ապա Զվարթնոցի և այլնի վաղ (Երեբունյե և այլն) հուշարձաններինը՝ կորագծերով: Հետաքրքիր է, որ խաչի վերջին պատկերը ճնունդ տվեց նաև նրա քանդակման նոր եղանակին: Այս դեպքում խաչի եզրերի հարթությունները թեքությամբ էին կատարվում: Աղցի, Էջմիածնի խաչերի օրինակներում աչք է զարնում այն, որ խաչի վերին հորիզոնական թևի աջ կողմի ծայրին նկատելի է նշան՝ մասն հարցականի: Հայտնաբերելով լատիներեն «S» տառին մոտ այդպիսի նշաններ Քասախի արևմտյան մուտքի բարավորի խաչի նույն տեղում՝ Ա. Սահինյանը գրել է, որ դա «Sanctus»՝ «Սուրբ»²⁶ բառի առաջին տառն է:

Վերոհիշյալից բխում է, որ մեր առջև է շրջանի մեջ ներգծած խաչի երկու, բացահայտորեն միմյանցից տարբերվող տեսակներ, ինչպես հետո կտեսնենք, երկու հայրենիք ունեցող, ընդ որում երկրորդը արյունակից է առաջինին: Իհարկե անհրաժեշտություն չկա ապացուցելու, որ շրջանի մեջ խաչի տեղադրումը եկել է փոխարինելու կայսրերի և բարձրաստիճան այլ անձանց անտիկ շրջանի դիմանկարներին: Քրիստոնեական ժամանակաշրջանում շրջանի մեջ տեղադրում էին Աստվածածնի, Քրիստոսի պատկերը և, ինչպես անտիկ շրջանում, շրջանը պահվում էր թևավոր հրեշտակներով՝ հանճարներով: Այս սովորույթը գոյություն ուներ նաև Հայաստանում, ինչը որ հաստատում է այն հորինվածքը, որ երևում է Պողոսի հարավային լուսամուտախորշի կենտրոնական մասում, Մաստարայի ավանդատների բարավորներին²⁷:

Այդ հայրենիքները կբացահայտվեն, երբ դիտարկվեն այն երկրներն ու վայրերը, որտեղ օգտագործվել են այդ տիպի՝ շրջանի մեջ ներգծած, խաչերը: Այսպիսով, Աղցի և Էջմիածնի խաչերը, իրենց բաղկացուցիչ տարրերով՝ պայմանական «S» տառի տեսքով, ծագում են, ինչպես մեզ է թվում, երեք ճաղերով պասկե օղակից, որը հանդիսանում է եկեղեցիների դռների և քարադաշաղների վրա²⁸: Սրանով իր վրա ուշադրություն է հրավիրում այն, որ բոլոր երեք օրինակների վրա հանդիպում է հիշված լատինական տառը և, ինչ որ հետաքրքրական է, այդ տառ-նշանը տեղադրված է նույնպես աջ կողմում, ինչպես որ կա մեր հանրական օրինակներում: Սրա հետ միասին, ըստ մեր տեսակետի՝ Էջմիածնի և Քասախի խաչերը արտահայտված են խաչի տաշտաձև թևերով և ուլունքների, ինչպես նաև խաչի առանցքի օղակների առկայությամբ (Քասախ): Մենք ենթադրում ենք, որ Էջմիածնի խաչերում խաչաձևվել են երկու սկզբունքներ՝ արևելյան և արևմտյան:

Ինչ վերաբերում է խաչի ձևին, որ կազմված է չորս միմյանց ուղղահայաց կիսաշրջանների միահյուսումից, ապա այն, անպայման, արևելյան ծագում ունի: Առաջին անգամ մենք այն տեսանք Սիրիայում (Ե դար. Էլ Անդերին, Քասր իբն Վարդան, Ջեբել և այլն)²⁹:

Բնորոշ է, որ սիրիական օրինակներից ոչ մեկի վրա մենք չենք հանդիպել «S»-ն նշան-տառ: Պակաս հետաքրքրական չէ և այն, որ Քասր իբն Վարդանում կա ճաղերով պասկե-օղակը (առանց թևավոր

հրեշտակների), այստեղ վերին և ներքին ուղղահայաց առանցքների կողքերին կան ուլունքներ, իսկ հենց կենտրոնում, որտեղ հատվում են ճաղերը, պատկերված է օղակ, ինչ որ տեսնում ենք բազմաթիվ օրինակների վրա: Նույնն են նաև կիսաշրջանի ձևով կտրված ճաղերի ծայրերը: Սիրիական օրինակներում տեսնում ենք (ինչպես և պետք է լինի) քրիստոնեական Արևմուտքի խաչի կամ ճաղերով օղակ-դափնիների յուրահատկությունների անդրադարձումը: Դա հիմք է տալիս ենթադրելու, որ Ջվարթթևոցի, իսկ հնարավոր է նաև ավելի վաղ շրջանի հուշարձանների վրայի խաչի այս ձևը արդյունք է Սիրիայի հետ ունեցած հաղորդակցության և նրա հայտնվելը Հայաստանի վաղքրիստոնեական ճարտարապետության մեջ պետք է դիտարկվի Ջվարթթևոցի հետ կապված:

Եզրափակման մեջ կարելի է ասել, որ շրջանի մեջ ներգծած խաչի մոտիվը Հայաստանում քրիստոնեության արշալույսին և նրա ճարտարապետության վաղ շրջանի զարգացման ժամանակ, ինչպես և ենթադրվում էր, լայն տարածում է գտնում եկեղեցիների ինչպես ներսում, այնպես էլ դրսում: Նրա նշանակությունը պայմանավորված է խաչին գեղագիտական տեսք տալու ձգտմամբ և դրա համար այն ներկայանում է տարբեր կիսազարդական, կիսախորհրդանշական բնույթով:

Շրջանի մեջ ներգծած խաչի տեսակների լուծման մեջ կա երկու բացահայտ զարգացում, առաջին՝ դեպի արևմուտք ձգտող, բայց իր մեջ արևելյան յուրահատկություններ բովանդակող (Ջվարթթևոց և այլն): Այսպիսով, ելնելով այս ամենից, մենք իրավունք ունենք արտահայտելու մեր մըտքերը Աղցի խաչերի երևան գալու ժամանակի վերաբերյալ՝ հավանաբար 4—5 դդ., էջմիածին 4—5 դդ.³⁰, Քասախ՝ 5—7 դդ.³¹, Ջվարթթևոց՝ 7-րդ դար:

Ենթադրում ենք, որ Ջվարթթևոցի խաչի ձևը կարող էր Հայաստանում հայտնվել ավելի վաղ՝ 6-րդ դար (Եղվարդ և այլն):

ԾԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. Francesco Gandolfo, Chiese e capelle armene a navate semplice dal IV al VII secolo, Roma, 1973, photo 112.
2. Ա. Սահինյան, Քասաղի բազիլիկայի ճարտարապետությունը: Երևան, 1955 թ., էջ 52:
3. Շրջանակի մեջ ներգծած խաչը, բաղկացած փոխուղղահայաց շրջանակներից, տեսնում ենք Սիրիայում (Տուրմանիի եկեղեցու ճակտոնաբարավորի վրա: Stn Anton Springer, Frñch,

christliche Kunst und Mit'elalter, Stuttgart', էջ 9, լուսանկար 8: Իլ Անդերին և Ջեթոն եկեղեցիների (Ե դար) հարավային ճակատամասի բարավորի վրա: Stn Buttl, r. Howard Gresly Early churches in Syria, Leyden, 1907, լուսանկար 83, 86: Փոքր Ասիայում Բիներիքիլիսայի բազիլիկայի բարավորի վրա: Stn Anton Springer, վերոհիշյալ աշխ., էջ 16, լուսանկար 16 և այլն: Վրաստանում այն պատկերված է ինչպես ստանձին, այնպես էլ կոմպոզիցիայով: Բռնած երկու հրեշտակներով, նա հանդես է գալիս Ջվարի եկեղեցու հարավային մուտքի հարավ-արևմըտյան ավանդատան մուտքի վրա: Stn Чхквадзе М. А., Архитектура Джварн, М., 1940, с. 42, 51, рис. 20, 30: Շրջանակը խաչով և եղնիկներով, մեկական կանգնած շրջանակի ձախ և աջ կողմերից, ըստ երևույթին, պատկերված է Աթևնի Սիոնի բարավորի վրա: Stn В. Серидзе, Древнегрузинская архитектура, Тбилиси, 1974, рис. 36 (Վրաց լեզվում): Ինքը խաչը չի նկատվում, բայց ըստ զուգորդության ուրիշների հետ նրա ներկայությունը ակնհայտ է:

4. Мнацаканян С. X., Звартноц, М., 1971, с. 44, рис. 21/14:
5. Վահագն Գրիգորյան, Հայաստանի վաղմիջնադարյան կենտրոնագմբեթ փոքր հուշարձանները, Երևան, 1982, էջ 145, աղյուսակ XXI/3:
6. Ս. Ն. Շահինյան, Հայաստանի միջնադարյան կրթողային հուշարձանները, IX—XIII դարերի խաչքարերը, Երևան, 1984, աղյուսակ 14:
7. Նույնը կարելի է տեսնել Ջվարի արևմտյան մուտքի խաչի վրա: Stn Чхквадзе М. Աշխ. աշխ.:
8. Ս. Խ. Մնացականյան, Աշխ. աշխ., էջ 44, Ակար 21/14:
9. Վ. Հարությունյան, Դվինի IV—VII դարերի ճարտարապետական հուշարձանները, Երևան, 1950, էջ 66, լուսանկար 16:
10. Francesco Gandolfo Աշխ. աշխ., լուսանկար 89:
11. Григорян В., Աշխ. աշխ., էջ 145, աղյուսակ 21/3, 4:
12. Ուլունքները հանդես են գալիս նույնպես և Գյալբաջիում (Ե—Ջ դդ.): Stn Чубинашвили, Хандиси, Тбилиси. 1972, աղյուսակ 40:
13. Марр Н. Я., Ереруйская базилика, Ереван, 1968, աղյուսակ VI:
14. Григорян В., Աշխ. աշխ., աղյուսակ 21/4:
15. Мнацаканян С. X., Աշխ. աշխ., էջ 44, Ակար 21/24:
16. Եղևնածև տերևները պատրաստված են Բուգիսի Սիոնում Ե դարում: Stn Чубинашвили Н., Աշխ. աշխ., աղյուսակ 32:
17. Վահագն Գրիգորյան, Աշխ. աշխ., աղյուսակ 21/1:
18. Մ. Ս. Հարաբյան, Ծիծեռնավանք, Պատմաբանասիրական հանդես, 1980, № 2, էջ 48: Կակաչը բացված ծաղկաթերթերով պատկերված

- է Կաչաղանիի խաչի վրա (Վրաստան), Թբիլիսիի արվեստների թանգարանում: Tania Velmans. L'image de la Desists dans les églises de la Géorgie et dans le reste du monde byzantine. „Cahiers archeologiques“ 31, Paris, 1988, էջ 180, նկար 1:
19. Թորոս Թորամանյան, նշվ. աշխ., 2-րդ հատոր, էջ 157:
 20. Ուշագրավ է, որ կիսի մոտիվը տեսել ենք Վրացական օրինակներում (Կվեմո-Քարթլիի Սամցրիսիյում), տես Կубинашвили Н., նշվ. աշխ., աղյուսակ 26: Ангисхати, տես Երիզադե В., նշվ. աշխ., լուսանկար 15: Եռանկյունի Տոն տես Կубинашвили Н., նշվ. աշխ., աղյուսակ 82:
 21. Բոլմիսի Սիոնի շրջանակը ձևավորված է կերպարների կրկնակի շարքով: Տես Կубинашвили Н., նշվ. աշխ., աղյուսակ 811:
 22. Գ. Ս. Ծախկյան, Վաղմիջնադարյան երկու հուշարձաններ, Պատմա-բանասիրական հանդես, 4 (87), 1979, էջ 263, աղյուսակ 11/2:
 23. Վ. Հարությունյան, նշվ. աշխ., էջ 66, պատկեր 16:
 24. Մեր ուսումնասիրության սահմաններից դուրս են շրջանակների օրինակները, որոնց տակից աճում են տարբեր շերտավոր աղեղներ, կիսեր, երեք կամ բազմամաս (պսակաթերթային) մոտիվները և այլն:
 25. Լևոն Ազարյան, Վաղ-միջնադարյան հայկական քանդակը, Երևան, 1975, պատկեր 80:
 26. Ա. Սահինյան, նշվ. աշխ., էջ 187. Հեղինակը իրավացի համարում է, որ այս նշանը ոչ հազվագյուտ պատկերված է վաղ-քրիստոնեական հուշարձանների մեջ: Այս կարծիքի հետ կարելի է համաձայնվել, եթե հաշվի առնենք, որ մի շարք օրինակներում խաչքարերի արձանագրությունները սկսվում են «Սուրբ խաչ...» բառերով:
 27. Նույն պատկերը գտնվում է Էջմիածնի ավետարանի կազմի վրա 6—7-րդ դդ., տես Декоративное искусство средневековой Армении, Л. с. 117 (պատկեր 40): Նույնն էլ կարելի է տեսնել Զվարթում՝ մեկ շրջանակի վրա հանդես է գալիս խաչ, բաղկացած փոխադրաբար չորս միահյուսված կիսաշրջանակներից, իսկ մյուսում՝ ըստ երևույթին, խաչ կամ Աստվածամոր պատկերը: Տես Կхикадзе М. А., նշվ. աշխ., էջ 51, պատկ. 80, էջ 42, պատկ. 20:
 28. Պուշկինի անվան թանգարան Մոսկվայում: Բարադազաղը թվագրված է 9 դարում: Նույն օղ-պսակի ձևը, բռնած թևավոր հրեշտակներով, գտնվում է Ս. Ամբրոսիոսի եկեղեցու դռան վրա Միլանում (5-րդ դ.) և այսպես կոչված Վալենտինոս 8-րդ քարադազաղի վրա Ռավեննայում: Տես Anton Springer նշվ. աշխ., էջ 47, պատկ. 54:
 29. Buttler, Norward Cresly, նշվ. աշխ., պատկ. 86, 83, էջ 191:
 30. Բարկեն Առաքելյան, Հայկական պատկերաբանդակները 5—7-րդ դարերում, Երևան, 1949:
 31. Аракелян Б., նույն տեղում, էջ 84: Ա. Սահինյան, նշվ. աշխ., էջ 188:

